

MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE UŞAK'TA MONTANİZM'E DAİR ÇALIŞMALAR

Adnan ŞİŞMAN*

ÖZET

Misyonerler tarafından desteklenen millî nitelikteki ayaklanmalar, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır. Montanist merkez Pepuza'nın, Uşak, Karahallı, Karayakuplu Köyü'nde olduğunu ortaya çıkarmaya yönelik son arkeolojik çalışmalar, tarihî perspektifte misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Pepuza, Misyonerlik, Montanizm.

ABSTRACT

Uprisings in national extent, supported by missionaries, played an important role in the collapse of Ottoman Empire. Recent archeological surveys exploring Pepuza, the center of the Montanist sect, claimed to be located in Karayakuplu village (Uşak-Karahallı) needs to be evaluated in the frame of missionary activities.

Key Words: Pepuza, Missionary, Montanism.

Misyonerlik ile ilgili basılı eserlerde Anadolu "Bible Land" olarak adlandırılır. Bunun anlamı İncil ülkesi demektir. Yani Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin gözünde Anadolu İncil ülkesi olarak görülmüştür. Zira İncil'de adı geçen birçok yer ismi Anadolu'da bulunmaktadır¹. Atalarımız Anadolu'yu vatan edinmeden önce Hıristiyanların elinde bulunan bu coğrafya, kesif Türk göçleri sonucu yeniden imâr edilmiş, yerleşmeye sahne olmuştur. Kısa sürede Anadolu'nun dört bir yanı Türk-İslâm eserleriyle donatılmış, Türk kültürü Anadolu'nun her köşesine karış karış nakşedilmiştir. Böylece Batıların Küçük Asya (Asie Mineur-Asia Minor) dedikleri Anadolu, Türkiye olmuş, yani Türk vatanı haline getirilmiştir.

Tarihimiz açısından Anadolu'da bu müspet gelişmeler olurken, Papa önderliğinde dinî, siyasî, iktisadî vb. birçok sebeplerle Haçlı seferleri düzenlenmiştir². Türkiye başta olmak üzere Kudüs dahil tüm Ortadoğu,

*Prof. Dr., AKÜ Uşak Eğitim Fakültesi.

¹ Ömer Turan, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", *Avrasya Etüdlere*, 16 Sonbahar Kış 1999, s. 15.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Steven Runciman, *A History of Crusades*, I-III, London 1965 (Türkçe tercümesi: Fikret İşıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987).

askerî yöntemle ele geçirilmeye çalışılmış, ancak, Hıristiyanlık âlemi Anadolu Türklerinin çetin bir direnişiyile karşılaşmıştır. Tüm Avrupa'nın katıldığı bu seferler amacına ulaşmamıştır. Bunun sonucunda Batı Hıristiyanlık âlemi XVI. Yüzyıldan itibaren aynı amaca yönelik alt yapıyı oluşturmak ve kendi dinini yaymak üzere üç kıtâya egemen olan Osmanlı Devleti topraklarına misyonerler göndermeye başlamıştır. İlk gelenler Katolik Cizvit ve Fransisken misyonerleridir. Bunları Protestan misyonerler takip etmiştir³. İlk olarak Müslümanları Hıristiyanlaştırma girişiminde bulunan misyonerler, amaçlarına ulaşamayınca, gayr-i Müslim Osmanlı tebaası üzerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rum, Bulgar, Ermeni, vb. Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgeleri tek tek tespit etmişler, misyonlarını yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu arada Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan tebaayı paylaşma yarışına girişmişlerdir. XIX. Yüzyılda Osmanlı ülkesinde misyonerlik faaliyetleri hat safhaya ulaşmıştır. Misyonerler, teşkilâtlarının bulunduğu ülkelerin desteğini alarak, âdeta kendi devletlerinin Osmanlı ülkesine yönelik emelleri doğrultusunda faaliyet göstermişlerdir. Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya vb. devletler ve maddî bakımdan katkıda buldukları Katolik, Protestan ve Ortodoks misyonerler Osmanlı ülkesinde, sosyal ve kültürel görünümü çok sayıda okul, hastane, kilise, yetimhâne, dârülaceze vb. müesseseler açmışlardır⁴. Bu kurumlar vasıtasıyla yerli halk, bilhassa gayr-i Müslim tebaa üzerinde nüfûz kazanmışlardır. Özellikle yabancı okullar, buralarda öğrenim gören genç beyinlere, ayrılıkçı siyasî fikirlerin verildiği, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetlerin organize edildiği birer komita merkezi hüviyeti kazanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti devletimize karşı belirli aralıklarla haksız ve dayanaksız bir şekilde gündeme getirilen Ermeni meselesi o yıllarda bu okullarda adeta körüklenmiştir.

Merzifon'da Amerikan Protestan misyonerleri tarafından kurulan Amerikan Koleji, Merzifon Ermeni ayaklanmalarının tertiplendiği, yönetildiği bir merkez olmuştur⁵. XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz

³ Ö. Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı* 2, Ankara 1999, s. 204; Aynı yazar, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", s. 16.

⁴ Adnan Şişman, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Alem Basım-Yayın, Balıkesir Haziran 1994; Aynı yazar, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri", *Ata Dergisi*, Sayı 7, Konya 1997, s. 129-153; Aynı yazar, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde İngiliz Müesseseleri", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, Research Centre for Islamic History Art and Culture-Turkish Historical Society (TTK)-Turkish Society for History of Science (TBTK), İstanbul 12-15 Nisan 1999. (13 Nisan 1999, Saat : 16.30 Tarabya Oteli İstanbul); Aynı yazar, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fransız Sosyal ve Kültürel Müesseseleri", *14. CIEPO Uluslararası Türk İncelemeleri Sempozyumu*, 18-22 Eylül 2000 Çeşme-İzmir (Basılmak üzere CIEPO Genel Sekreterliğine teslim edildi).

⁵ Ali Tuzcu, "Merzifonda Ermeni Ayaklanmaları", *Bellekten*, Cilt: LVII, Sa. 220, Ankara 1994, s. 810.

bölgesinde Pontusçu Rumların giriştikleri, ayrılıkçı, yıkıcı faaliyetlerin tohumları genç Rum öğrencilerin beyinlerine bu okulda kazınmıştır. İlk Pontus cemiyeti okul desteği ile 1904'te kurulmuştur. Okul zamanla 1000'e yakın Rum gencini ihtilâlcı gayelerle yetiştirmiştir. 1908'de Müdâfaa-i Meşrûta adlı bir örgüt kuran Rumlar, 1910'da "Pontus" adlı bir risâle yayınlamaya başlamışlardır. 1920 yılı sonlarında bu okula yapılan baskında çok sayıda Yunan bayrağı, Pontus ile ilgili armalar ve belgeler ele geçirilmiştir. Okulun müdürlüğünü yapmış olan White, Ermeni ve Rumların Hıristiyanlık için kan döktüklerini, bir çoğunun hayatını bu uğurda kaybettiğini bizzat kendisi ifade etmiştir. Ayrıca Anadolu'daki Alevileri de Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır⁶. Kısaca Osmanlı Devleti'ne karşı eli silah tutan Rum ve Ermeni çetelerini Merzifon Amerikan Koleji'nde eğitilen, ihtilâlcı fikirleri benimsemiş öğrenciler oluşturmuştur.

1863'te Amerikan Protestan misyonerler Chiristopher Rhinelander Robert ve Dr. Cyrus Hamlin tarafından kurulan Robert Koleji⁷ Bulgarların bağımsızlığını kazanmasında adeta lokomotif görevini görmüştür. Hatta kolejin 40 yıl müdürlüğünü yapan Protestan misyoner George Washburn hatıralarında öğrencilerin okuldan mezun olduktan sonra memleketlerinin lideri olacak şekilde yetiştirildiğini ifade etmiş⁸, böyle de olmuştur. 1871'de okuldan mezun olan 6 öğrenciden 5'i⁹, 1883'te 10 öğrenciden 5'i, 1884'te 22 öğrenciden 11'i Bulgar'dır¹⁰. Bunlar daha sonraki yıllarda Bulgaristan'da parlamenter, başbakan, bakan, belediye başkanı, öğretmen, deniz subayı, bankacı olmuşlardır¹¹. Nitekim 1890 yılına kadar kolejde Bulgar öğrencilerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren de Ermeni öğrenciler çoğunluktaadır. Zira Bulgaristan Emâreti 1878'de kurulmuş¹², dolayısıyla Robert Koleji Bulgarlarla ilgili hedefine kısmen ulaşmış, bir diğer misyonu olan Ermeni meselesini alevlendirecek mahiyette Ermeni öğrenciler tercih etmiştir. 1890'dan itibaren ülkede Ermeni tedhiş hareketlerinin ortaya çıkması¹³, kolejin hangi amaçlara hizmet ettiğini göstermektedir. Robert Koleji konusunda 1981'de *İstoriçeski Pregled*

⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, İstanbul 1991, s. 91; Ayrıca okul hakkında bkz. A. Şişman, *Aynı eser*, s. 38.

⁷ A. Şişman, *Aynı eser*, s.10-12; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s. 149-244.

⁸ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robbert Colloge*, Boston and New York 1909, s. 176.

⁹ Ö. Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2000, s.1105.

¹⁰ G. Washburn, *Aynı eser*, s. 177-178.

¹¹ Bkz. 9. ve 10. dipnotlar.

¹² Mahir Aydın, "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisad Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s. 284-285.

¹³ Esat Uras, *The Armanians in History and the Armanian Question*, İstanbul 1988, s. 713-789.

dergisinde yazdığı yazıda İvan İlçev, bu okulun Bulgar aydınlarının fikren gelişmesinde büyük rolü olduğunu belirtmektedir¹⁴. Yine, İngiliz ajan G.M. Fitzmaurice de 1906-1907'de üstlerine yazdığı raporda “Bulgaristan, doğuşunu ve mevcudiyetini Robert Kolej’e borçludur.” derken¹⁵ yukarıda bahsettiğimiz tarihî gerçeği en açık bir şekilde ifade etmiştir. Osmanlı ülkesinde açılan bu ve benzeri 1000’den fazla ruhsatlı ve ruhsatsız yabancı okulun dinî ve yıkıcı siyasî faaliyetlerin yapıldığı birer merkez olduğu dikkate alındığında olayın vahameti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

20. Yüzyılın sonları ve 21. Yüzyılın başında Uşak’ın Karahallı ilçesi Karayakuplu Köyü yakınlarında Heidelberg Üniversitesi’nden Prof. Peter Lampe ve ABD’den Prof. William Tabbernee yönetimindeki kazı ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında ortaya çıkan bazı bulguları misyonerlik ile ilgili bilgiler ışığında da değerlendirmek sağlıklı bir sonuca varabilmek bakımından önemlidir. Bu ekip tarafından Uşak’ın Karahallı ilçesinde yapılan kazı çalışmalarında “Yeni Kudüs” olarak da adlandırılan ve İncil’de Hıristiyanlığa ait bir tarikatın merkezi olarak geçen Pepuza kenti (Karahallı-Karayakuplu Köyü) ile Montanist kilisesinin ortaya çıkarıldığı ve böylelikle dünyanın kayıp 7. mezhebi olarak bilinen Montanizm’in de bulunduğu dair görüşler ileri sürülmüştür¹⁶.

H.J.Lawlor “Montanizm” başlıklı makalesinde¹⁷, Montanizm’in erken dönem Hıristiyanlık inancında M.Ö. 156’lı yıllarda Manisa, Alaşehir civarında ortaya çıktığını, kurucularının Montanus ve iki ruhâni kadın olan Maximillia ile Priscilla olduğunu, Montanus’un kendini peygamber ilân ettiğini ve Pepuza’yı da merkez olarak seçtiğini belirtmektedir. Genel olarak bu mezhep Ortodoks Hıristiyanlıktan ayrılmamıştır. Pepuza’nın zaman içinde Montanizm’in idarî merkezi olduğu ve bölgenin dışında yaşayanlar için tıpkı bir çeşit “Montanist Vatikan” gibi bir haç merkezi haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Pepuza’nın yeri ise şu ana kadar yapılan araştırmalara göre kesin olarak bulunamamıştır. Nitekim William Tabernee’nin konu ile ilgili geniş hacimli dinî eserinde Pepuza’nın Philadelphia (Alaşehir), Apameia (Dinar), Temenothyrai (Uşak) ve Hierapolis (Pamukkale)’le sınırları çizilen bir sahada bulunması gerektiği belirtilmekte, bu yerin de Çalovası’nın kuzey kısmında, Üçkuyu ve Bekilli

¹⁴ İvan İlçev, “Robert Collège et la formation de l’intelligence bulgare (1863-1878), *İstoričeski Pregled*, 37/1, Sofia 1981, s. 50-62.

¹⁵ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1975, s. 32’den naklen Ö. Turan, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, s. 1105.

¹⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Kasım 2001; *Milliyet Gazetesi*, 11 Kasım 2001; *Hürriyet Ege Gazetesi*, 31 Aralık 2001.

¹⁷ H. J. Lawlor, “Montanizm”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Cilt: 8, s. 828.

köylerinde olabileceğine dair bilgiler verilmektedir¹⁸. Uşak Karayakuplu'da Taberneer ve ekibi tarafından üç yıldır yapılan kazılarda elde edilen yazıtlarda Hıristiyanlığın ilk mezhebi Montanizm'in Pepuza'da kurulduğu ve komşu şehir Tymion'dan söz edildiği belirtilmektedir. Uşak Müzesi'nde bulunan mermer üzerine yazılmış olan bu yazıtta İmparatorun yüksek vergilere itiraz eden Tymion halkına "Vergilerinizi ödemek zorundasınız, vergiler yüksek değildir" şeklinde seslendiği, bundan yola çıkılarak yapılan yüzey araştırmaları sonucunda da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aranan fakat bulunamayan Pepuza kentinin Karayakuplu köyünde olabileceği basına aksetmiştir¹⁹. Yine aynı kazı çalışmaları sonucunda tepe üzerinde çok derin ve kimsenin girmeye cesaret edemediği kral mezarı ve tapınakla tünellerin bulunduğu, bu tünellerde haç motiflerine raslandığı, dolayısıyla burasının Hıristiyanlar için kutsal bir mekan olabileceği ihtimali gündeme getirilmiştir.

Adını kurucularından biri olan Montanus'tan alan Montanizm Anadolu'da doğmuş olmasına rağmen İtalya ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır. Hıristiyan dünyasında Montanus'un Hıristiyan olmadan önce Frigya bölgesinde Anadolu Anatanrıçası Kibele kültürünün rahibi olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple mezhep kadın liderlerin aktif çalışma alanına girmiştir. Montanistler ahlâki davranışlar konusunda katı bir tutum izlemişlerdir. Meselâ, daha uzun süreli oruçlar tutmuşlar, daha ruhânî bir hayat tarzını tasvip etmişlerdir. Evlenmemek, bekâr olmak, temizlik ve kutsallık olarak kabul edilmiştir. Ancak evliliği de tamamen reddettiklerine dair bilgiye rastlanılmamaktadır. İstisnai durumlarda Kilisenin müsaade ettiği ikinci evliliği Montanistler yasaklamışlardır. Montanist hareket daha ziyâde kilisenin bir kurum olarak teşkilâtlanış biçimine tepki göstermiştir. Montanizm dönemin sosyo-ekonomik bunalımlarını ortaya atarak insanlara kıyametin kopmak üzere olduğunu ve "Yeni Kudüs" olarak ilân ettikleri Pepuza'ya sığınmalarını istemiştir. Bu mezhep, dinden uzaklaşıp dünyevî esaslara dalan kilise karşısında öbür dünya korkusunu sıcak tutmak isteyen peygamberî otoritenin çatışması şeklinde de tanımlanmaktadır. Hıristiyanlığın diğer mezheplerine göre Montanizm'deki önemli farklılık kadın liderlerin ön plânda olmasıdır²⁰. Bunda birinci sebep Anadolu'daki Kibele kültürü, ikinci sebep de dinî gelenekte Hz. Havva'nın temsilcisi olmalarıdır. Dolayısıyla Montanist kadın, piskopos bile olabilmektedir. Sadece bu durum bile söz konusu mezhebin sapıklık addedilmesine sebeptir. Ayrıca yeni bir peygamberin ortaya çıkması piskoposun etrafında örgütlenen kilise teşkilâtınca toplanan konsüllerde sıklıkla lânetlenmiştir. Bu görüşün

¹⁸ William Taberneer, *Montanist Inscriptions and Testimonia Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, North American Patristic Society, Patristic Monograph Series 16, Mercer University Press, Macon, Georgia 1997, s. 27.

¹⁹ *Hürriyet Ege Gazetesi*, Aynı tarih.

²⁰ H. J. Lawlor, "Aynı makale", s. 829-831; William Taberneer, *Aynı eser*, s. 54-60.

dışında Montanistlerin piskoposun hâkimiyet alanına müdâhale etmesi ve esas kilisenin kontrolünün reddedilmesi Hıristiyan camiasınca muhalefet olunmasına neden olmuştur. M.S. 6. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus yabancı asıllı barbarlarla sapık mezheplere karşı mücadeleye girişmiştir²¹. Yönetimin baskısına dayanamayan Montanistler kendilerini bir kiliseye kapatarak yakmışlardır.

Montanistlerin 2. yüzyıla 6. yüzyıl arasında yaşadıkları şehir Pepuza'nın İncil'in sonunda belirtilen kıyâmet gününde gökyüzünden yeryüzüne inecek "Yeni Kudüs" (Jerusalem) olduğuna ve Pepuza'nın da Karahallı'nın Karayakuplu mevkiinde olduğuna dair bir iddianın -belgelerle henüz açık olarak ortaya konulmamış bir durumda- desteklenmesinde ihtiyatlı olmak zarureti vardır. Ayrıca böyle bir iddianın, özellikle Katolik dünyasında sapık bir mezhebi yeniden gündeme getirdiği düşünülebileceğinden, itibar görmeyebileceği de kuvvetle muhtemeldir. Konunun Türkiye olarak memleketimize ne getirip ne götürdüğü şüphe ve tartışma mevzuu olan inanç turizmi çerçevesinde değerlendirilmesinin, bizleri bazı yanlışlara da sevk edebileceği endişesi duyulmalıdır. Ülkemizde bazı bölgelerin hiçbir bilimsel kanıta dayanmadan, hatta Selçuk'taki antik Efes'te görüldüğü üzere rüya gibi soyut ilâhi sayılan temellerden hareketle Hıristiyanların kutsal mekanları haline dönüştürme çalışmalarının esas amacının misyoner faaliyetlerinin mi, yoksa siyasî bir beklentinin ürünü ve ekonomik bir geleceğin yatırımı mı olduğu etraflıca incelenmelidir. Ayrıca Uşak'ta XX. Yüzyıl başlarında Frères des Écoles Chrétiennes adlı Hıristiyan Katolik cemaatine ait mektep, kilise, mabet, manastır ve meskenin bulunduğu ve misyonerlerin buralarda faaliyette buldukları da göz önüne alınarak²², konu ile ilgili değerlendirmelerde, Uşak-Karahallı'da kazı yapan yukarıda isimleri zikredilen araştırmacıların Hıristiyan ilâhiyatçıları, yani din adamları olmaları da dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

²¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret İşıltan), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 64.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi, Dâhiliye Nezâreti İrade-i Umûmiye, 85/1-9, Hâriciye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28.08.1916/28 Şevvâl 1334 tarih ve 86357-998 numaralı tezkire.

